

Italo Pizzi

KIADATLAN VERDI-JEGYZETEK

Magyarósi Gizella fordítása

Italo Pizzi (Fornovo, 1849–Torino, 1920) neves orientalista volt. Perzsa és arab nyelvet és irodalmat, szanszkritot tanított, olaszra fordította Firdauszi eposzát, a KIRÁLYOK KÖNYVÉ-t, egy ugyancsak perzsa költői antológiát, a germán hősi eposzt, a NIBELUNG-ÉNEK-et, s ezenfölül keleti nyelvtankönyveket és irodalmi kézikönyveket publikált. Mint ő maga meséli, 1883 júliusában ismerkedett meg Verdivel Firenzében, a Biblioteca Laurenziana falai közt, ahol az idő tájt könyvtárosként működött, s 1900 szeptemberéig számos alkalommal meglátogathatta, és élvezhette a vele való társalgást, amelyet VERDI-JEGYZETEK című könyvecskéjében összegyűjtve közre is adott. „Minden egyes alkalommal papírra vettem az elhangzottakat, ennélfogva kezesked-

hetem pontosságuk és hűségük felől.” A kis kötetet néhány Verdi által neki írt (nem különösebben érdekes) levél és néhány anekdota is gazdagítja, mely utóbbiakat „*vagy szemtanúk, vagy maguk a résztvevők*” meséltek el neki, leginkább Giovanni Barezzi, Antonio fia. A Sant’ Agatában mintegy tíz év alatt folytatott nyár végi vagy őszi eleji beszélgetéseknek a java részét közöljük itt, nem feltétlenül a szerző által követett sorrendben. (A találkozások dátumai a szerző feljegyzése szerint a következők: 1891 nyara, 1892. augusztus 9., 1893. augusztus 26., 1894 nyara, 1895. szeptember 10., 1896. szeptember 7., 1897. szeptember 10., 1898. szeptember 20., 1899. szeptember 24., 1900. szeptember 12.) (A szerk.)

Minthogy az a szerencse és megtiszteltetés ért, hogy személyes ismeretségbe kerülhettem a nagy Maestróval, aki ugyancsak Parma megye szülőtte, és hogy majd’ húsz évig megszokás nélkül levelezésben állhattam s hosszan eszmecserezhettem vele irodalomról, művészetről, közéletéről, napjaink eseményeiről, megtisztelő találkozásaink során megérlelődött bennem a szándék, hogy e lapokon megörökítem beszélgetéseink javát, melyeknek egy része a téma miatt érdekes, más része inkább csak amiatt, hogy közelebb hozza hozzánk az embert. [...] Bizonyos nézetei, amelyeket azonos módú idézek, amint őtőle hallottam, talán újnak és meglepőnek is hatnak, ismervén a Maestro emberek és dolgok megítélésében igen visszafogottan megnyilatkozó természetét. De talán mert én, mint mondta, soha nem éltem vissza a bizalmával, méltónak látszottam arra, hogy olyasmiknek is fültanúja legyek, amiket másokkal nem akart megosztani. Írásom bizonyos kitételeit egyesek, meglehet, vitatni fogják, mondván, hogy ők ugyanarról másként hallották őt megnyilatkozni, arra azonban szavamot adom, hogy én csakis azt mondom tovább, amit személyesen az ő szájából hallottam.

Sokat hallani és sokfelé olvashatni, hogy Verdi mogorva s gyakran szinte udvariatlan beszélgetőpartner volt. Rendkívüli helyzetekben ez igaz lehetett, szükségképpen annak is kellett lennie, például mikor valamely operáján sokat és elmélyülten dolgozott [...].

A magam kivételes esetét tekintve azonban elmondhatom, hogy igen-igen ritkán találkoztam hozzá foghatóan udvarias és nyájas emberrel, mert hosszú ismeretségünk, mondhatom úgy, barátságunk ideje alatt, találkozásaink során mindvégig a kedvesség és jószág legszebb bizonyítékaival tüntetett ki. [...]

Beszédmodora, legalábbis az én tapasztalatom szerint, mindig nyájas, szelíd, szeretetteljes, barátságos, gyakorta félnék és már-már naiv és gyermeki volt, állításaiban és kérdéseiben habozó. Ebből azt is megérthettem, hogy esküdt ellensége az erőltetett, üres fecsegésnek, a fellengzős kifejezéseknek, a nagy szavaknak, merthogy semmi tartalmuk, ő egyszerűen szerette magát kifejezni, pontosan megfogalmazva gondolatait. [...] Emlékszem arra is, micsoda kelletlenség és bosszúság volt a hangjában, mennyire kínos volt neki, mikor a firenzei Biblioteca Laurenzianában egy idegenvezető kacifántosan hízelgő szavakkal felkérte, hogy írja be nevét a vendégkönyvbe. [...]

Igazán meghitt kapcsolatba nem kerültem vele, azt azonban elmondhatom, hogy soha nem ragadtatta magát furcsa vagy fonák vagy szertelen kijelentésekre, soha nem engedte meg magának, hogy az illendő viselkedés határain túllépjen, minden egyes cselekedetét mértéktartás és méltóság jellemezte, minden egyes szava igaz, helyénvaló és választékos, minden egyes gondolata józan volt. [...]

Személyesen 1883-ban ismertem meg. Annak előtte Parmában láttam néhány alkalommal vásári napokon, nagy tapasztalatú gazdaként ugyanis nagyon szeretett marhával kereskedni, a parmai vásár pedig erről volt különösen híres. De ez nem mostanában történt. Később aztán a cremonai vásárra járt. [...] Láttam őt 1872-ben is, amikor a parmai színházban bemutatták az *AIDA*-t, s ennek kapcsán arra a kijelentésre ragadtatta magát, hogy ezt az operáját sehol nem adták elő olyan jól, mint Parmában [...].

1883. július 14-én, ezen a rekkenő hőség miatt emlékezetes napon könyvtáros kollégáimmal a firenzei Biblioteca Laurenziana falai közt bóbiskoltuk át kábultan a délutáni órákat. Egyszer csak egy bizonyos Battaglia nevű városi idegenvezető lépett be egy koros, de karcsú és délceg, szép úrral, akinek két hölgy tartozott a társaságába. A Maestro volt az Montecatiniből visszatérőben Strepponi asszonnyal, a feleségével és Teresina Stolz asszonnyal, a híres énekesnővel. Verdi megszemlélte e kiváló könyvtár kincseit, a kiállított miniatúrákat, Petrarca, Cellini, Alfieri autográf kézíratait, a második századból való Vergiliust, a Vesztfáliában előkerült Tacitust, a Paolo Orosiót. Sok mindenről érdeklődött, többek közt a *DIVINA COMMEDIA* híres folignói kiadásáról is. Mindezt a könyvtárszolgától, miközben én, a nagyterem egyik sarkában ülve, érdeklődve figyeltem őt; nem tetszett teljesen idegennek az arca. Sőt, minthogy előző este egy firenzei lapban olvastam, hogy két hölgy társaságában pár napig Montecatiniben időzött, és mert láttam én őt más alkalmakkor is, és mivel a róla készült ezernyi képről igencsak ismerős volt az alakja, rögtön gyanút fogtam, hogy alighanem a Maestro az. Megkérdeztem az idegenvezetőt, neki fogalma sem volt róla. Gondolt egyet, s megkérte az idegen urat, hogy írja be a nevét a vendégkönyvbe; Battaglia idegenvezető (most is előttem van!), komikus udvariaskodással hozzá hajolva, azt mondta:

– Volna szíves uraságod abban a megtiszteltetésben részesíteni bennünket, hogy ideírja a becses nevét?...

Szavai annyira idétlenül hangzottak, hogy Verdi, mint mondtam, bosszúságában olyan hangot bocsátott ki, hogy az bizony a legkevésbé sem volt harmonikus és zenei. De aztán erőt vett magán, fogta a feléje nyújtott tollat, és beírta nevét a vendégkönyvbe. Most, hogy már bizonyosságot szereztem a kilétéről, a szerencsés találkozás feletti boldogságomban megmutattam a Maestrónak a könyvtár legdrágább kincseit,

amelyeket elzártan, féltve őriznek, és nem mutogatnak mindenkinek: a CODEX AMIATINUS-t, ezt a hatodik századi híres manuscriptumot, a szíriai evangéliumos könyvet szintén a hatodik századból, a firenzei dóm miniatúrákkal díszített, gyönyörű korális énekeskönyvét, a Ghirlandaio iskolájából való miniatúrákkal díszített misszálét, amelynek kapcsán, mikor megmondtam neki, hogy egy hasonló misekönyvet pár évvel azelőtt eladtak, leplezetlen keserűséggel megjegyezte:

– Olaszországban minden eladó!

Ezeket és még sok egyebet is megcsodált Verdi a könyvtárban, és őszinte lelkesedéssel, igazi műértőként csodálta meg őket. Azt is elmesélte, hogy egyszer Cava dei Tirreniben a szerzeteseknél látott egy igen gazdagon miniatúrákkal díszített Szűzanya-imakönyvet, s csillogó szemmel tette hozzá:

– Ó, ha én azt megszerezhettem volna attól a baráttól, aki megmutatta!

De nemcsak csodálta ezeket a dolgokat, értékelní is tudta őket, ami cáfolja annak az illetőnek a véleményét – nem tudom, tartja-e még –, aki szerint Verdinek a saját zenéjén kívül másról nem sok fogalma volt. [...] nagyot néztem, amikor egy Velencében készült, gyönyörű állatminiatúrákkal díszített, igen ritka görög Arisztotelész-kiadás látán így szólt:

– Görögül nem tudok, de ez bizonyára AZ ÁLLATOK TÖRTÉNETE Arisztotelésztől.

Az volt. Ő tehát tudta, hogy Arisztotelésznek természettudományos írásai is vannak, ami talán azok előtt sem ismeretes, akik időt és pénzt pocsékolva Olaszország líceumaiban erre-arra nagy nehezen megtanulnak valamelyest görögül. A Laurenzianával kapcsolatban még azt is megkérdezte, hogy ez volna az a könyvtár, amelynek a kéziratokra olykor-olykor hivatkozásokat lát? Ez is ritka, főképpen egy zeneszerzőtől nem várható ismeret, mert a magabiztos műveltek körében sem közkeletű. És egyébként valahányszor csak alkalmam volt találkozni vele, meggyőződhettem róla, hogy az irodalom és a művészetek tárgykörében nem mindennapi műveltség birtokosa. A művészetről általában, amiről mindig nagy lelkesedéssel beszélt, annyi mindent tudott, hogy az kétségkívül alapos felkészültségre vallott.

Miután végignézte a könyvtár figyelemre méltó dolgait, Verdi el is búcsúzott, de előbb még elkérte a vizitkártyámat, s én szolgálatkészen átadtam neki. Attól az évtől kezdve állandó kapcsolatban álltunk. Minden év augusztusában vagy szeptemberében, egészen 1900 szeptemberéig, amely, sajnos, az utolsó alkalom volt, állhatatosan felkerestem Busseto környékén levő villájában, Sant' Agatában, ahol mindig vidám és szívélyes fogadtatásban volt részem.

[...] egy napon (hogy melyik évben, nem emlékszem pontosan) Shakespeare-re terelődött a szó, s megkérdeztem, hogy hisz-e műveinek eredetiségében, merthogy újabban többen kétségbe vonják. Neki semmi kétsége nem volt, s ahogy a kérdés részleteibe merült, az nagy tájékozottságról tanúskodott. Shakespeare-t egyébként nagyon nagyra tartotta. Mint mondta, művei olvastán, éleslátó gondolatai, úgymond csattanósan találó megjegyzései láttán az ember kénytelen magában felkiáltani: „Hát persze! Így van! Ez az!” Szerinte Shakespeare olyan lényeglátóan elemzi az emberi lelket, s olyan mélyen hatol belé, hogy amit szereplői szájába ad, az úgy igaz, és csakis úgy lehet. Azt mondta, hogy Victor Hugo túlságosan felnagyítja alakjait, s eltúlozván épp a valóságuktól fosztja meg őket; Schiller pedig olyannyira jó, olyannyira naiv és idealista, hogy nem képes az emberi lélekben shakespeare-i mélységekbe hatolni, ennél fogva nem is tud hozzá fogható lényegi elemzést adni róla. Következésképpen sok szereplő-

je eszményített és hiteltelen. Mint például egyik legkedvesebb és legrokonszenvesebb alakja, Posa márki a DON CARLOS-ban. Ez a figura (Verdi szavaival) merő anakronizmus, merthogy a legmodernebb értelemben vett humanitárius eszmék szócsöve, éspedig II. Fülöp korában!

– Fülöp – mondta –, ha efféle személy került volna elébe, megsemmisítette volna. Nemhogy még azt mondja neki, amit Schiller ad a szájába: „*De éber az inkvizíció! Legyen óvatos!*”

[...] Ennek a jellemnek a következetlenségéről olyannyira meg volt győződve, hogy az operából ki akarta iktatni.

– Minthogy zenét szereztem hozzá – mondta nekem –, nagyon jól tudom, mennyire kirí ez a jellem a darabból, már azon voltam, hogy el is tekintek tőle, amikor a barátaim (nem nevezte meg őket) lelohasztottak (*sic!*), hát benne hagytam.

Azokat a szavakat használom, amelyeket a Maestro mondott. [...]

Hozzátette, hogy Fülöp zsarnok volt, az igaz, de ő jóhiszeműnek véli annak alapján, hogy milyen végtelenül puritán körülmények között élt. Meglátogatta az Escorialban azt a szegényes és dísztelen szobát, amelyben egy nyomorúságos, ócska ágyon aludt.¹

Nagyon nagyra becsülte és lélekbúvár-tehetségben Shakespeare mellé helyezte a Maestro Zolát, akinek valósággal falta a regényeit. A FÖLD-ről nyílt ellenszenvvel beszélt a benne levő disznóságok (ezt a szót használta) miatt; A PATKÁNYFOGÓ nagyon tetszett neki, de különösen AZ ÖSSZEOMLÁS-t dicsérte, annak is, mint mondta, az igen finom lélekrajzát. Zolának ez a regénye nemrég jelent meg, s talán a friss élmény hatása alatt beszélt így róla Verdi. Akármint volt is, 1892. augusztus 9-én, Montecatiniből való visszatérése után pár nappal azt mondta nekem:

– Montecatiniiben minden katonatiszt lelkesedik érte. Moltke AZ ÖSSZEOMLÁS lapjain nagyszerű, csodálatos alak. Hanem szegény III. Napóleon leszerepel benne. Minden szava igaz!

Visszatérve a részletekbe menő, szórszálhasogató kritika témájára, élesen emlékszem, hogy noha tisztelte a németek tudását, a túlságosan aprólékos kritikai módszereikről és bizonyos különc rendszereikről megvolt a véleménye, s hogy milyen élénk taglejtésekkel mondta egyszer:

– Ó, a németek, a németek! Képesek egy bolha vagy egy légy lábáról háromszáz oldalas köteteket írni!

[...] Nem emlékszem, melyik évben, de amikor legjobb irodalomkritikusaink annyit elemezték az Adelchi híres kórusának *irrevocati di* kifejezését, hogy az már sok is volt, Verdi, felhíva figyelmemet erre a kivételes esetre, szó szerint ezt mondta:

– Mielőtt ez a kritika megjelent, volt némi fogalmam az *irrevocati di* jelentéséről. Ez a passzus a múltjára visszarévedő Emengarda fájdalmának távoli, homályos, meghatározatlan képzetét keltette bennem, s ez a képzet illett a felfogásomba. Most viszont, miután annyira meg akarták világítani ezeket a szavakat, semmit nem értek az egészről!

[...]

Élő írókról, Zolát leszámítva, [...] nagyon keveset beszéltünk, Verdi ugyanis köztudottan óvatos tartózkodással nyilatkozott kortársairól. Némelyeket azonban nem is ritkán emlegetett. Michele Lessonát például igen nagyra tartotta.² A tudóst és az irodalmárt dicsérte benne, s még inkább azt a rendkívüli ügyességét, hogy mindenki által érthetően ír, ezért mindenki olvassa is. Carducciról ugyancsak nagy tisztelettel beszélt, de hozzátette, erősen kétli, hogy az általa dicsőségesen megteremtett költői iskola fönmarad.

Egy napon arról számolt be, hogy elolvasta Angelo Mosso professzor LA FATICA című könyvét, és egészen a hatása alá került. Akkoriban a FALSTAFF-on dolgozott, s kérdésemre, hogy hamarosan befejezi-e, azt válaszolta:

– Mindennap dolgozom rajta egy kicsit. Miután Mosso könyvét elolvastam, nem dolgozom olyan sokat. Agyunk a túlfeszített munkában vérszegénnyé válik, s a mi vé-
rünk nem olyan vigorózus, mint a parasztemberé.

Érdekes aztán az is, amit (1896. szeptember 7-én) mondott nekem nevetve egy híres pszichiáterről meg egy bizonyos tanáról, miszerint minden lángelme szükségszerűen bolond vagy félbolond.³ A tannal vitázva megjegyezte és nem győzte hangsúlyozni, hogy a zseniális Manzont a nagy talentumával a legkevésbé sem lehet furcsának, extravagánsnak vagy bolondnak nevezni, tökéletesen kiegyensúlyozott egyéniség volt. Ezzel kapcsolatban esett szó a híres emberek kézírásáról is, egy bizonyos elmélet szerint ugyanis abból lehet vagy lehetne a veleszületett örültséget kiolvasni; a témáról ez a híres professzor egyébként nemrég egy kétségkívül nagy jelentőségű művet is publikált. Verdi megjegyezte, hogy az emberek kézírása leginkább attól függ, hogy korukban milyen kalligráfiai iskola hatása érvényesül, s hozzátette, hogy régen az egyenes, mondjuk úgy: álló betűs írást tanították, manapság pedig az angolosan dőlt írásmód járja. Ennélfogva erős kétségei voltak a szóban forgó kalligráfiai elmélettel kapcsolatban; mikor említettem neki, hogy egy külföldi professzor ugyanezt az elméletet tanítja, és plagizálókra panaszkodik, a Maestro nevetve azt mondta:

– Tizenöt napig kenyérré és vízre kéne fogni, sőt tizenöt hónapig, alighanem kigyógyulna belőle.

De amilyen tájékozott volt nemcsak az olasz irodalomban, hanem a klasszikusok és a modern szerzők tárgykörében is, akiket – a franciák és a latinok kivételével – valószínűleg fordításban olvasott, olyan nyílt ellenszenvnek talán nem, de erős visszataszításnak igenis nevezhető érzéssel tekintett az északi irodalmakra, a tisztán északiakra, amelyeknek semmi közük a klasszikusokhoz vagy a mi kortársainkhoz. Ezen azt az ősi germán pogányság heroikus hagyományaira épülő irodalmi vonulatot értem, amelyből Wagner sok operájához merített témát [...]. Mi több, Sigurddal, az EDDA-DALOK s egy tehetséges modern német zeneszerző művének főhősével kapcsolatban szemlátomást elborzadva a majdnem minden germán hőst jellemző kegyetlenségén, egy napon azt mondta nekem:

– Jaj, ez a Sigurd meg a többi hős! Micsoda szörnyűséges dolgok!

A NIBELUNG-ÉNEK sem tetszett neki soha, mint alábbi leveléből kiderül, amelyet akkor írt, mikor elküldtem neki a fordításomat:

Busseto Sant' Agata, 1889. október 24.

Mélyen Tisztelt Pizzi Professzor Úr!

Kézhez kaptam szíves ajándékát, a *Nibelung-ének* két elegáns kötetét, feleségem és a magam nevében is köszönöm.

Bár ezt az eposzt én nemigen kedvelem (legalábbis annak alapján, amit Cantù irodalomtörténetében olvastam róla), remélem, az ön fordításában újraolvastva jobb benyomást szerzek róla. [...]

És térjünk most már a zenére, amivel kapcsolatban a Maestro mindig meglehetősen csökönösnek mutatkozott. Lessona erről egyszer azt mondta nekem, hogy ha az ember nem erőlteti a zenei témát, lassan-lassan ő maga hozza elő. Én a magam részé-

ről sohasem tereltem rá a szót, de aztán tapasztaltam Lessona igazát, mert a Maestro, ha nem provokálták, alkalomadtán valóban szívesen tért a tárgyra. [...]

Egy napon elmesélte nekem régi barátja, Meyerbeer élettörténetét, a zeneszerző ritka nemeslelkűségét és szellemi kapacitását ecsetelve.

– És bankár volt a javából! – tette hozzá. – Tudott pénzt csinálni. Egyébként nagyon jó néven vette, ha dicsérik, mindent meg is tett, hogy kiérdemelje. Számtalan újságra előfizetett, s ha valaki csődbe jutott, saját zsebből segítette, vagy részvényesként beszállt. Szóval megdolgozott a dicséretért. Az újságírók, ha úgy hozta a helyzet, gyakran jártak hozzá kunyerálni.

A műveit illetően pedig azt mondta, hogy az ÖRDÖG RÓBERT-ben különösen a fantasztikus és a valós elemek szerencsés ötvöződését csodálja, s itt a valóst abban az értelemben értette, mint értette Shakespeare esetében. Talán Bertram lovag jellemére alapozva mondta ezt, aki az ördögi romlottságával elegy átszellemült gyengédsége miatt a RÓBERT legshakespeare-ibb figurája. A PRÓFÉTÁ-ban a rendkívüli drámai erőt értékelte, amely talán még hatásosabb is, mint a RÓBERT-ben vagy a HUGENOTTÁK-ban, különösen a negyedik felvonásnak azon a gyönyörű drámai csúcspontján, amikor Giovanni di Leyda király és próféta szuggesztíóval vagy delejezéssel kényszeríti az anyját, hogy tagadja meg őt. Hozzátette azonban, hogy az opera egészében van valami nyomasztó súlyosság, s emiatt nem is ez Meyerbeer legkedveltebb vagy legközértheőbb operája. A HUGENOTTÁK kapcsán pedig azt mondta:

– Egyesek szerint rossz a librettó. Rossz a csudát! Sőt a librettóban van az igazi színház. Még az utolsó felvonásban is, amelyet vagy el szoktak hagyni, vagy nem értenek, merthogy túlságosan hosszú az opera, még abban is benne van a színház. A harmadik és a negyedik pedig briliáns.⁴

[...] Megkérdeztem, mit szól hozzá, hogy Meyerbeer nemet mondott a porosz király kérésére, hogy zenésítse meg Aiszkhülosz tragédiáit, elsősorban az EUMENISZEK-et. Azt felelte:

– Szerintem Meyerbeer nagyon jól tette, mert Aiszkhülosznál nem lehet tudni, hogy alakjai emberek vagy istenek. Az egyetlen igazi karakter Aiszkhülosznál Klütaimésztra. [...]

Wagnerrel és a zenéjével kapcsolatosan, amely annyi vihart kavart, a következőket sikerült megtudnom Verdi véleményéről, aki, mint minden gondolkodó ember, helyeselte a wagneri elvet, hogy a zenét a darabhoz kell szerezni, de nem helyeselte a módot, mert Wagner s még inkább a követői gyakran szántszándékkal minden határon túlmentek. Verdi elismerte, hogy a zenének igazodnia kell a zeneszerző szülőföldjének, közönségének géniuszához és nemzeti jellegéhez, de azt nem helyeselhette és nem is helyeselte, hogy egy olasz mindenáron német zenét akarjon szerezni, mint tette annyi boldogtalan modern mester: [...]

1892. augusztus 9-én, kedden a Sant' Agata-i elegáns szalonban nagyon közvetlenül és felszabadultan beszélt velem Verdi, s egyszer csak maliciózus ábrázattal így szólt:

– Hanem az idén meg a tavalyi szezonban nagyban ment a muzsikálás Torinóban! A WALKÜR, A NÜRNBERGI MESTERDALNOKOK!⁵

Majd pedig némileg komolyabban e szavakat tette hozzá, amelyeket, hazatérvén, még azznap papírra vettem, hogy az onmód maradjanak fön, ahogy elhangzottak: – Az a zene német közegben a helyén van. Minálunk nincs. Németországban viszont megy és megy. Föl a függöny és puff, kialszanak a fények, az ember meg ott marad bambán a sötétben. Abban a sötétben, abban a holt térben úgy eltompul az agy, hogy

ott elmegy az a zene. Hallottam Bécsben a LOHENGRIN-t,⁶ és abban a zsidobadságban magam is elbóbiskoltam. De ott a németek is bóbiskolnak!

Aztán a következőképpen alakult a beszélgetésünk. Azt mondtam:

– Torinóban a TANNHÄUSER bemutatóján is bóbiskoltak nem is kevesen, és csak az olasz részeknél neszeltek föl azzal, hogy...

– Hogy ez az! Eddig és ne tovább, nem igaz? – vágott a szavamba Verdi.

Én pedig tréfálkozva tódítottam:

– Erzsébet végeérhetetlen imája például a maga hosszú, vontatott akkordjaival olyan élvezetes, hogy az ember nem is érti a mi jó Urunkat – akinek a feszülete előtt Erzsébet térdepelve imádkozik –, hogy ugyan miért nem rúg bele?

Mire Verdi lelkesült mosollyal:

– Hogy hagyja már végre abba!

Nem helyeselte a németeknél dívó teljes színházi csöndet sem, azt az eksztatikus csöndet meg még kevésbé, amelyet állítólag Wagner követelt meg hallgatóitól, mondván, hogy jobban tetszik neki ez (természetesen mértékkel alkalmazva, és minden közönséges vagy oda nem illő megszakítást kivéve), mint amikor valamely szeme előtt zajló eseménybe az egész közönség beleéli magát, s vele izgul, reszket, mi több, sír. [...]

Akkor emlékezetembe idéztem, hogy 1872 áprilisában a parmai színházban milyen ujjongás fogadta az AIDA bemutatóján a híres sort:

„*Rivedrai le foreste imbalsamate*”
(„Újra érzed, mily balzsamos az erdő”)

[...] Minthogy aznap este ott voltam a színházban, emlékszem, hogy a hallgatóság egy emberként már-már vad üvöltésben tört ki újrázva, a Maestrót követelve. Német földön ez hallatlan botránynak számított volna. De hogy lehetne megfékezni – s ebben Verdi egyetértett velem – azt a lelkesedést, mondhatni szinte őrjöngést, amely bizonyos nagy hatású szólamoknál, bizonyos szívhez szóló melódiáknál óhatatlanul eluralkodik a közönségen? A Maestro akkor szemlátomást örömmel válaszolta, hogy nagyon is jól emlékszik arra az estére, és elégedetten mosolygott.

Mindazonáltal nem nagyon tetszett neki a parmai színház magatartása, két évvel azelőtt ugyanis, 1890 szeptemberében, mikor megjegyeztem neki (mindjárt megmondom, mivel kapcsolatban), hogy a parmai közönség telhetetlen: nemritkán kritizál, olykor meglehetősen zordan még érdemdús művészeket is, ő így felelt:

– A parmai színházban a politika dirigál. Túlteng a politika. De manapság már mindenhová befészkelte magát.

Éppen akkor mutatták be a bussetói színházban a LUISA MILLER-t, amit nagyon szerettem volna hallani, mondtam is neki. Mire ő:

– Jobban fogja élvezni, mert a kisebb színházaknál kisebbek az elvárások. A nagy színházakban telhetetlenek. A *kis hölgy*⁷ pedig igen jó.

Nem emlékszem, hogy hívták az énekesnőt, akit Verdi – egyébként parmai és azt hiszem, másfelé is dívó szokás szerint – *kis hölgy*ként emlegetett. [...]

Saját műveiről nagyon keveset beszélt Verdi, legfeljebb a koraiakról; a DON CARLOS-t, az AIDÁ-t és a FALSTAFF-ot azonban többször is szóba hozta, érdekes és kétségkívül nem jelentéktelen részleteket mesélt velük kapcsolatban.

[...] 1895. szeptember 10-én szokásomhoz híven elmentem Sant’ Agatába. Aznap a

Maestro nagyon jó hangulatban volt, mint mindig, barátságosan és közvetlenül fogadott. Nekem is igen jó kedvem volt, ezért aztán hosszan beszélgettünk a legváltozatosabb témákról, kezdve, nem is emlékszem már, miért és hogyan, bizonyos régi hangszereken, amelyek méregdrágán cserélnek gazdát, s egyesek, például a firenzei Krauss már egész gyűjteményt szedtek belőlük össze. Szóba hoztam azt a koncertet, amelyet éppen Krauss házában tartottak, keleti hangszereken játszott keleti zene volt műsoron az 1878 szeptemberében Firenzében összegyűlt negyedik orientalista kongresszus alkalmából, amelyen magam is részt vettem. Akkor azt kérdezte tőlem:

– És hűen szólalt meg az a keleti zene? Úgy játszottak a hangszereken, ahogy kell?

Fogalmam sincs, mondtam, viszont akkor már megkérdeztem, látta-e azt a nemrégiben felfedezett görög Apolló-himnuszt, amelyhez zenei kíséret is tartozik. Átírták a mi normáink szerint énekhangra és hangszerekre. Mire ő:

– Igen, láttam; nem derül ki belőle semmi. – Majd komolyabban hozzátette: – Nem értem bizonyos középszerű zsenik gögjét, akiknek mindenáron elő kell rángatniuk valami akármilyen csekély értékű, akármilyen haszontalan dolgot, hogy aztán a nagy felfedező képében tetszeleguessenek. Nyaranta, mikor elmegyek Montecatini-be, mindig ott találom azt az embert, aki a fejébe vette, hogy rekonstruálja és újáteremtí a régi zsidó zenét.

– Mégis hogyan – kérdeztem –, ha egyszer a zsidó zenének sem a hangzását, sem a kiejtését nem ismerjük, mivel a bibliai szöveg kiejtést jelző magánhangzói nagyon későn, Krisztus után a hatodik században kerültek oda, a legrégebbi zsidó írások viszont Krisztus előtt sok századdal keletkeztek – ezek tehát semmiféleképpen nem tükrözik a helyes kiejtést.

Mire Verdi:

– Az az úr a hagyomány alapján akarja rekonstruálni, azt tartja, hogy a zsinagógabeli bibliaolvasás kantilénái magukban hordozzák a kétezer évvel ezelőtti ősi zsidó éneket. Mit szól hozzá, micsoda idea! Mert vegyük például Rossini áriáját, a *DI TANTI PALPITI*-t; ahány színházban, ahány koncerten, ahány énekestől halljuk, az sohasem tökéletesen egyformán és ugyanúgy fog hangzani. Pedig Rossini századunkbeli szerző. Vagy vegyük a Szent Ambrusnak tulajdonított *TEDEUM*-ot. Menjünk el néhány templomba, s a legkülönfélébb előadásokban fogjuk hallani. Ha tehát a legújabb kompozíciók is annyiféleképpen interpretálhatók, hogyan tudnánk a zsinagógák modern éneklésmódjából az évezredekkel ezelőtti, ősi zsidó zenét kihámozni? A görög zenéről is kevés és bizonytalan adatunk van, ugyan hogy lehetne azokból kiindulva teszem azt egy Aiszkhülosz-kórust rekonstruálni? Ha tíz zeneszerzőnek odaad egy megzenésített passzuz ritmus- és tartamjelölés nélkül, meglátja, hogy a tíz zeneszerző tíz, egymástól gyökeresen eltérő verzióval fog előállni. Ezért nem hiszem én a legkevésbé sem, hogy a régi zenét újjá lehet teremteni vagy rekonstruálni lehet, nem: sem a zsidót, sem a görögöt, sem bármely másikat.

[...] A régi zene rekonstruálására irányuló törekvésekkel kapcsolatos bölcs konklúzió hallatán hirtelen azt mondtam:

– A régi dolgok, a régi dolgok felkutatása apropóján találja ki, Maestro, mit hallottam az este Pievében az ön *AIDÁ*-járól. Ezt hallgassa meg!

– Nocsak, mit mondtak? – figyelt fel Verdi kíváncsian.

– Azt mondták – feleltem –, hogy a Maestro bizonyára sok pergament bogarászott át, mire megkomponálta!

– Pergament az *AIDÁ*-hoz? – kérdezte már-már becsmérő mosollyal. – Hát ezt meg

ki mondta? Jut is eszembe épp az ANDÁ-ról, képzelje, mi történt. Közben komponáltam, azt olvastam a zenei dolgok tekintetében mérvadó Fétisnél, hogy a firenzei múzeumban őriznek egy egyiptomi fuvalát. Ha ez igaznak bizonyul, gondolhatja, milyen fontos lehetett volna nekem. Rekonstruálni lehetett volna a fuvalát, ha be van állítva mondjuk d-re, ahogy nekem kell, írhattam volna rá egy szólót, nagyban hozzájárult volna az opera couleur locale-jához. Rohantam Firenzébe. Megkértem a múzeum igazgatóját, engedjen be nyitás előtt egy órával, hogy a kíváncsiskodókat elkerüljem, s hogy nyugodtan szemügyre vehessem a híres egyiptomi fuvalát. Az igazgató odahozza nekem, figyelmesen megvizsgálom, hát találja ki, mi volt az!

– Fogalmam sincs – mondtam. Mire ő:

– Egy ötlyukú pásztorfurulya! Akkor aztán hagytam az egészet, nem foglalkoztam vele.

Rövid hallgatás után nevetve folytatta:

– Ugyanígy azt is mondták nekem, hogy Nîmes-ben, nem is tudom, a múzeumban-e vagy másutt, bizonyos római trombiták láthatók! De én aztán nem törődtem a dologgal, bizonyos felfedezésekben már nem hiszek!

Amikor az újságok, először a milánóiak, hírül adták, hogy Verdi a FALSTAFF-on dolgozik, mindenki tudja, milyen óriási volt a várakozás, s nagy csodálója lévén természetesen én is szóba hoztam a dolgot, és érdeklődtem a részletekről, mikor 1891 nyarán meglátogattam. Akkor mondta, hogy mindennap csak egy keveset dolgozik rajta, Mosso említett könyvétől kissé megijedve, aztán hozzátette:

– Nem buffát írok, egy típust akarok ábrázolni. Az én Falstaffom nem azonos Shakespeare A WINDSORI VÍG NŐK-jének alakjával, ahol csak a nők által rászedett figura buffósága érvényesül, itt a IV. HENRIK két része a mérvadó. Boito ebben a felfogásban írta meg a librettót.

Mikor a következő nyáron (augusztus 9-én) rákérdeztem a FALSTAFF-ra, így válaszolt:

– Az opera kész, de nagyon nehezen találok hozzá énekeseket. A FALSTAFF-ban sok a szereplő, és egyikük sem másodrendű.

– Pedig nyilván mindenki vágyik a megtiszteltetésre, hogy a FALSTAFF premierjén énekeljen – jegyeztem meg.

– Hogyne – felelte ő –, de mindenki a főszerepekre pályázik, holott minden szerep egyformán jelentős. Shakespeare-nél senki sem másodrendű. Mindenki ugyanolyan fontos, még azok is, akik kevesebbet jutnak szóhoz. Mindenkinek megvan a maga igen határozott megkülönböztető jegye, karaktere.

[...]

Így akkor nem hallhattam a FALSTAFF-OT [a Scalában]. Sant' Agatában (ugyanazon 1893-as év augusztus 26-án) természetesen az volt az első, hogy a FALSTAFF igazi nagy sikeréhez gratuláljak a Maestrónak. Mondtam neki, hogy a magam kezdetleges játéktudásával megpróbáltam az operát zongorán végigvenni, de nem sikerült istenigazából, sok dolog homályos, nagyon homályos maradt előttem. Mire ő udvariasan:

– Ó, a FALSTAFF-ról zongorán lehetetlen elképzelést alkotni! Azt hallani kell. Szinte légies a zenekari része. Bizonyos pianóit zongorán nem is lehet visszaadni. Semmi hatásuk. Az összjátékban van a lényeg, azt a zongorából lehetetlen kihozni, az opera zongorakivonatban kivérzik. A FALSTAFF-hoz nem nagy énekesek kellene, hanem jó szellemű együttes. Ezért vagyok elégedett a bresciai sikerrel, mert az énekesek összeszokkottak, nem dívák, egyszerű halandók: *bons enfants*. Sok cikket olvastam különféle újságokban a FALSTAFF-ról,⁸ de a sok zenekritikus közül Cora, a torinói Egidio Cora a

kedvencem, mert nem Alpokon túli eszményekkel áll elő, és mert elmondja a rosszat is meg a jót is, ami az olasz és a német iskoláról elmondható, és nem kéri számon az olaszok, mint egyesek, hogy miért nem úgy fogják fel és úgy írják a zenét, mint az Alpokon túli komponisták. Mit mondjak erre? A művészetnek őriznie kell a nemzeti jelleget, a tudománynak nem. Az olaszok olaszok, az olaszokhoz szóló zenének olasz-nak kell lennie. Különbözünk a németektől, a franciáktól még inkább (ezeket a szavakat hangsúlyozta), és különbözünk az oroszoktól, mi más érzésvilágban élünk.

[...]

Kérdeztem, a FALSTAFF után készül-e valamire.

– Ó, nem, nem! Az én koromban már nem lehet írni, nem szerzek több zenét – válaszolta nyomban.

– Az újságok az ellenkezőjét állítják – vettem ellen.

– Ó – felelte –, az újságokra ne adjon, mindenfélét összehordanak! Azoknak csak egy a fontos, hogy olvasójuk legyen, vagyis a minél nagyobb példányszám.

[...]

1894 tavaszán a diákok tartottak Torinóban egy egyetemi kongresszust, amelyen nagyon sok olasz és külföldi diák vett részt; szereztek erre egy goliárdikus himnuszt. Felvetődött, hogy meg kellene zenésíteni, és Salvatore Cognetti de Martiis professzor úr, tudván, hogy személyesen ismerem Verdit [...], megkért, hogy próbáljam megnyerni az ügynek. Én biztosra vettem, hogy a Maestro nemet mond, de minthogy nem tagadhattam meg ezt a szívességet barátomtól és kollégámtól meg persze a diákoktól, írtam neki [...]. Verdi azonnal válaszolt, ekképpen:

Genova, 1894. február 5.

Mélyen Tisztelt Pizzi Professzor Úr!

Sosem voltam képes, jobban mondva sohasem tudtam alkalmi darabokat írni, még ifjúkoromban sem. Most, hogy elmúltam nyolcvan, kihull a kezemből a toll... és lehull a függöny!

Legyen olyan jó, Professzor Úr, fogadtassa el érveimet a diákokkal. [...]

G. Verdi

Amikor nyáron viszontláttam a villájában, elnézését kértem, mondván, hogy noha előre tudtam a választ, nem tehettem meg, hogy nem írok neki. Mire ő:

– Ugyan, ne gondoljon vele! Mondhatni mindennap fordulnak hozzám hasonló kéressel. Látja? Pár hónapja ideküldtek Loretóból egy Szűzanya-képet apró ábrákkal, életének fontosabb jeleneteivel övezve; mindegyikhez tartozik egy versike. Nohát ezekhez a versikékhez kellene nekem zenét szereznem. Gondolhatja, mi lenne belőle.⁹

[...]

Még mindig az újságokról és a csekély szavahihetőségükről: 1899-ben az egyik legtekintélyesebb lap közölte, hogy a Maestro az emlékiratain dolgozik. Mikor az év őszén (szeptember 24-én) meglátogattam Sant' Agatában, rákérdeztem a dologra.

– Hagyja az újságokat, hadd mondják a magukét, és egy szavukat se higgye! – hűtött le.

– De ha egyszer annyira bizonygatják! – erősködtem.

– Egy szavukat se higgye! – mondta. – Sőt, annyira elegendem van belőle, hogy állandóan ott látom a nevemet, hogy már csak azért sem akarok ennek az örökös játéknak tápot adni.

Erre tisztelettel megjegyeztem, hogy zenetörténeti szempontból pedig igen fontos volna egy ilyen könyv. Már-már bosszúsán válaszolt:

– Amit én tettem, az nem érdemli meg. Különbösen sem helyeslem ezt a saját dolgokról való írogatást!

Mire én:

– Azért remélem, hogy egyszer mégiscsak lesz belőle valami.

– Nem lesz, ebben biztos lehet – mondta nagyon szárazon.

[...] Politikáról sohasem beszéltünk. Én sohasem erőltettem a témát. Ő pedig gyűlölte.¹⁰ [...]

1896-ban egy szeptemberi napon, nem is tudom, hogyan, Indiára terelődött a szó, s ő többek közt azt mondta:

– Lám, itt egy ősi, nagy nép – immár az angolok prédája. De meglesz ennek a börtje! A népek hagyják magukat elnyomni, zaklatni, bántani, és az angolok bizony kutyaütők; de aztán eljön a pillanat, amikor a nemzeti érzés feltámad, és senki nem tartóztathatja fel. Így jártak velünk az osztrákok. Most viszont Afrikában sajnos mi játszunk a zsarnokot; rosszul tesszük, rá is fogunk fizetni. Még hogy a kultúránkat közvetítjük! Szép kis kultúra a miénk a vele járó sok nyomorúsággal. Azt se tudják, mit kezdjenek vele, sőt sok dologban ők még kulturáltabbak is, mint mi vagyunk!

Erre felidéztem neki egykori kedves iskolatársam, szegény Vittorio Verdelli szavait, aki parmai volt, a bersaglierek kapitányaként vitéz harcban esett el Abba Garimánál, és aki többször megfordult Afrikában; azt mondta, hogy azok az abesszinok, akiket mi barbároknak nevezünk, testben-lélekben kiváló tulajdonságokkal és adottságokkal bírnak [...], tudnak, ha kell világosan, bizalmasan, méltósággal beszélni előljáróikkal, velünk, és micsoda tiszta fogalmuk van az igazságosságról!

– És az az igazságosság nem azonos a mi törvényességünkkel, amivel amaz helyett beérjük! – vágott a szavamba a Maestro.

[...]

Aznap a Maestro, úgy vettem észre, nem is kicsit haragszik az orvosokra, szidta őket keményen. Nemigen helyeselte, hogy a nőket férfi orvos vizsgálja és kezelje; azt mondta:

– Az egyetemeinket előzönlötték a diáklányok, akik aztán irodalom-, filozófia-, matematikadiplomával távoznak, s ez nekem egyáltalán nem tetszik, jobban tennék, ha inkább orvostudományt tanulnának, hogy aztán nőgyógyászattal foglalkozzanak. A nő természetszerűleg nagyobb bizalommal fordul egy másik nőhöz, mint egy férfihoz, akinek soha nem mer mindent elmondani. Én egyedül az orvostudományi doktorátust ismerem el női diplomának.

[...]

Hogy Verdi egyébként – talán kissé hipochondriásan – félt a haláltól, más jelekből is észrevettem. A parmai Gaetano Zini professzor mesélte, hogy egyszer postakocsin vele utazott Borgóból Parmába, még a boldog időkben, amikor nem vasúton jártak. Váltottak pár udvarias szót lassan telő, hosszú órákra összezárt utasok módján, majd Zini gratulált Verdinek a szép hírnévéhez, mire Verdi mélabúsan így válaszolt:

– Igen, igen! Mindez így van rendjén! De a sok munkának is csak az a vége, hogy aztán meg kell halni!

1889 augusztusában feleségemmel és Carlo kisfiammal jártam nála Sant' Agatában.

Nagyon kedvesen fogadott bennünket, mint mindig, de nem volt jókedve, sőt fejfájásra panaszkodott. Hallgattunk egy sort, aztán mikor valamelyikünk megjegyezte, hogy egy ilyen szép villában azért biztosan jól érzi magát, azt felelte:

– Persze! Ahhoz, hogy az ember elmeneküljön a város unalma elől, és egy kicsit jól érezze magát, vagy visszavonul ebbe a magányba, vagy öngyilkos lesz! [...]

1900. szeptember 12-én nagyon rossz hangulatban találtam! Az ismerős postakocsistól már hallottam, hogy nem fogadott egy külföldi urat azzal, hogy nem érzi jól magát. Attól félttem, engem sem fogad, de azért próbálkoztam – és bebocsátást nyertem. Pontban dél volt, és szörnyű vihar tombolt Sant' Agatában. A Maestro villáját körülvevő hatalmas nyárfák közt füttyült a szél, szakadt az eső, és hideg volt, dermesztő hideg. Azt hiszem, aznap, abban a pillanatban ez is hozzájárult a Maestro melabújához és szomorúságához. Jóságosan fogadott, nyájasan elmosolyodott, majd így szólt:

– Bocsássa meg, Pizzi, hogy nem tudom a régi fogadtatásban részesíteni, de ma nem érzem jól magam, egyáltalán nem érzem jól magam! – Majd kis szünet után: – Nem beszélek, nem olvasok, nem írok, nem is játszom már!

Bátorságot akartam önteni belé, hogy biztosan a rossz idő a levertség oka, mire ő:

– Még hogy a rossz idő! A nagy idő, az nyomja a vállam!

Kurta kis beszélgetés volt, s a róla nyert benyomásom – sajnos – lehangoló [...]

Búcsúzásakor megint egészségi állapotát kárhoztatta.

– Nem akar elbírnai a lábam! – mondta, s ahogy kikísért, éreztem is, milyen erősen támaszkodik a karomra, s milyen nehézkesen, milyen apró léptekkel mozog.

– Fel a fejfel, Maestro! – biztattam. – Battistini doktor, az orvosa pár órával ezelőtt Bussetóban azt mondta nekem, hogy a Maestro vasból van.

Mire ő enyhe bosszúsággal:

– Tudom, tudom, különben hogy értem volna meg a nyolcvanhét? De épp a nyolcvanhét év terhe nyom!

Ezzel hagytam ott, s azzal a – sajnos, beigazolódott – rossz előérzettel távoztam a villából, hogy többé nem látom viszont.

Jegyzetek

1. Verdi 1863 február-márciusában járt Spanyolországban, hogy a Madridi Királyi Színházban részt vegyen A VÉGZET HATALMA színpadra állításában (február 21.). Akkor nézte meg az Escorialt; március 22-én Párizsból így írt Arrivabénének: „Az Escorial (elnézést a káromkodásért) nem tetszik. Egy nagy halom márvány, belsőjében hatalmasan gazdag, s néhány gyönyörűség dologgal, van ott például Luca Giordanónak egy csodaszép freskója, az egészből azonban hiányzik a jó ízlés. Zord és rettenetes, mint az a kegyetlen uralkodó, aki építette.” (VERDI INTIMO, 24. o.)

2. Michele Lessona (Venaria Reale, Torino, 1823–Torino, 1894) orvostudományi, sebészi

diplomával orvosként kezdte pályafutását. Néhány európai és közel-keleti útját követően, 1849-ben, Itáliába visszatérve úgy döntött, inkább a tanításnak és a kutatásnak szenteli magát: először Astiban, majd a torinói egyetemen, aztán Genovában, Bolognában s végül újra Torinóban, ahol zoológiát és összehasonlító anatómiát oktatott. Az egyetem rektorává választották, 1890-ben pedig szenátornak jelölték. Írt tudományos műveket, irodalomkritikát és novellákat, nevét azonban leginkább ismeretterjesztő könyvei tették híressé, azon belül is két munkája: CONVERSAZIONI SCIENTIFICHE (Milánó, 1869–74, 4 kötet) és VOLERE È

POTERE (Barbera, Firenze, 1869; számos utánnyomást ért meg). A Smiles nagy sikerű SELF-HELP-jének mintájára írt VOLERE È POTERE kortárs olasz hírességek életrajzát közli, olyan tudósokét, művészekét és vállalkozóikét, akik szegénysorból verekedtek föl magukat. A IX. fejezet (287–307. o.) Verdi ifjúkorát és sikeres-válását tárgyalja a zeneszerzővel 1868 szeptemberében Tabianóban készített interjú alapján (lásd Verdi 1874. március 7-én kelt levelét Arrivabenehez. In: VERDI INTIMO, 174. o.) Lessona Verdi-életrajza az alábbi passzussal zárul: „Verdi mérhetetlenül szereti a tenger látványát, mint egyébként minden természeti szépséget, amikor azonban komponálni akar, jobban érzi magát egy félreeső szobában; a nap minden órájában egyforma intenzitással tud írni, de az esős, viharos napok olyannyira kedvőt szegik, hogy úgy érzi, semmi jó sem telnek ki tőle, ha hosszan Angliában vagy Franciaországban kellene időznie. Az esős napokat a hosszú olvasmányoknak szenteli, a könyvekbe mindig ifjú lelkesedéssel veti bele magát. Gyakran olvassgatja a Bibliát, és Dante után Ariostóban leli kedvét, nem tud betelni a leírásaival, különösen a viharok és a csatajelenetek taglalását élvezi. Ariosto odaadó híveként nem tartja szükségyszerűnek, hogy Tassót utálni kell. Jól ismeri jelentős íróinkat s a külföldiek színe-javát ugyancsak. Ért a festészethez, szereti Guido Renit, a bolognai iskolát, de legfőképpen Correggiót, akiben a Raffaelléhoz fogható gráciát és Michelangelo erejét véli felfedezni. Régi zeneszerzőink művei közül kiváltképp nagyra becsüli Palestrina MESSA DI PAPA MARCELLÓ-ját, annak nemes egyszerűségét állítva szembe a fúga iskolájának mesterkéltségével. Lelkes híve Pergolesinek. Verdi zsenijét az egész világ ismeri és dicséri; viselkedésnek nemes és méltóságteljes egyszerűsége, udvarias-sága, józan ítélőképessége, kellemes beszéde, finom modora miatt pedig minden személyes ismerőse szerföltött kedveli; a nő, aki élete társa, minden tekintetben méltó hozzá, és ő a legteljesebb tisztelettel övezi. Ereje teljében van, s ezzel nemesen tud élni; az a fajta elégedett, derűs férfi, akim látszik, hogy erősen tud akarni.” [...]

3. Bizonyosan Cesare Lombrosóra (Verona, 1835–Torino, 1909), a híres kriminológusra céloz, akinek jól ismert elmélete szerint a zsenialitás, akárcsak a bűnözőhajlam, epilepsziászerű szindrómákra és pszichikai elváltozásokra vezethető vissza. Két és fél évvel Verdinnek ez előtt a Pizzivel folytatott beszélgetése előtt Lombroso publikált is egy cikket:

IL FENOMENO PSICOLOGICO DI VERDI (*Gazzetta Musicale di Milano*, XLVIII, 10: 5 marzo 1893, pp. 159–60), amelyet számos külföldi folyóirat is közölt, s ebben, saját elméletéből kiindulva, kétségbe vonta Verdi zseni voltát, bár hatalmas művészi érdemeit nem vitatta.

4. A librettóról általában feljegyzett Pizzi egy Verdítől hallott kijelentést, amelyet PER IL I. CENTENARIO DELLA NASCITA DI GIUSEPPE VERDI című kötetének 190–191. oldalán közöl: „Érdekes és sajátos véleménye volt az operalibrettókról, bár erről Bellini kivételével más olasz szerzők is így gondolkodtak. Azt mondta, hogy a librettó ne legyen és nem is lehet egyéb, mint valamely szöveg, szinte bármilyen kanavász, amelyen vagy amelynek ürügyén a Maestro kiteljesíti művészetét. Kétségkívül téves vélemény, egyedül az mentheti, ha csak úgy könnyű szívről, különösebb megfontolás nélkül vetette oda, előfordul ez mindenkivel, az első adandó alkalommal vissza is szokták az ilyesmit vonni.”

Pedig e vélemény, mármint a Verdié, manapság mindinkább nyilvánvaló, hogy az egyetlen érvényes és helyes – és nemcsak a Verdi-librettók esetében... (Vö. F. Flora: IL LIBRETTO című példás tanulmányát AZ ÁLARCOSBÁL kapcsán. In: BOLLETTINO DELL'ISTITUTO STUDI VERDIANI, n. 1, 1960, pp. 44–72; valamint a Verdi-dramaturgia kiváló, az utóbbi évek egyik legragyogóbb elemzését: M. Lavagetto: QUEI PIÙ MODESTI ROMANZI, Garzanti, Milano, 1979.)

5. A WALKÜR-t 1891. december 22-én mutatták be a torinói Királyi Színházban Vittorio Maria Vanzo vezényletével. A NÜRNBERGI MESTERDALNOKOK-at a Pizzivel való beszélgetéskor még nem mutatták be: csak 1892. december 26-án tűzték műsorra Alessandro Pome vezényletével.

6. Talán a TANNHÄUSER-re érti, amelyet épp abban az időszakban játszottak Bécsben, amikor Verdi a REQUIEM-et és az AIDÁ-t dirigálta ott.

7. Luisa Negroni szopránról van szó. A LUISA MILLER 1890. augusztus 23-án került színre Bussetóban.

8. A FALSTAFF-ot 1893. augusztus 12-én adták a bresciai nagyszínházban Mascheroni vezényletével, miként a Scalában is, és a scalabeli társulattal (Emma Zilli, Adelina Stehle, Edoardo Garbin, Antonio Pini-Corsi, Vittorio Arimondi stb.), de új főszereplővel, Arturo Pessinával az istenített Maurel helyett, és új Quicklyvel. Szeptember 2-án Verdi így írt Ricordinak: „Mindig is hittem és hiszem, hogy a FALSTAFF na-

gyon könnyen színre vihető, s egy kis iskolázottsággal mindenki vagy szinte mindenki képes elénekelni. Bizonyíték rá, hogy gyér tehetséggel is két vállalható Falstaff került az első helyére. Húszan is képesek jól (kétségkívül nem Pini szintjén) eljátszani Fordot, és sokan alkalmasak a női szerepekre.”

9. Nagy valószínűség szerint arra a személyes felkérésre utal, amelyet egy Sant' Agata-i látogatása során Caterina Pigorini Beri, a loretoi litániák szerzője tett neki. Látogatásának és felkérésének kissé frivolan előadott történetét az újságíró a római *Fanfulla della domenica* hasábjain 1893. április 2-án közli GIUSEPPE VERDI E LE LITANIE LAURETANE címmel, a zeneszerző válaszára azonban nem tér ki. Továbbá utal a témára a *Natura ed Arte* 1901-ben, Verdi halálára kiadott különszámában, valamint a *Nuova antologia* 1913. október 16-án megjelent VERDI INTIMO című cikkében, amelyből az alábbi részlet származik: „A loretoi szentély küszöbönálló százéves évfordulóját rendkívüli művészi produkciókkal illett ünnepelni, s a kupola ünnepélyes leleplezéséhez klasszikus, halhatatlan litániák kellett. Engem küldtek Sant' Agatába egy bianco megbízással, aminek óriási jelentőségére felesleges is szót vesztegetni. [...] Nekem kellett volna szemlesütve, észrevétlenségbe burkolózva megírnom a szöveget, de tőlem elvárhatóan alázatosan kitértem előle. Giuseppe Giacosa akkor összehívott egy hozzá méltó konferenciát. Ez a művészcsoport fogalmazta aztán meg azt az erős gondolatot, amellyel már elébe lehetett állni az olasz szellem megtestesítőjének, aki mediterrán lélekkel lényegítette át a zenét, amely ettől mint valami napsugár megvilágította zöngés por, új, ellenállhatatlan hatalomra éledt; ennek már szívesen lettem a szószólója. Sant' Agatában ott találtam Stolzot is. A Maestro az ő és Peppina asszony társaságában fogadott a szobájában, nagy, égszínkéék damasztok és ébenfa bútorok s a nyitott ablakon be-

áramló virágillat és a kertbeli magas fákon repkedő madarak csicsérgése közepette. A hit csodákra képes. Szerencsét próbáltam. Nem részletezem a bevezetőmet, mert ez az életrajzi adalék az olvasót aligha érdekli. A Maestro, két vitéz szövetségeseimet figyelmen kívül hagyva, azonnal letorkolt:

– Ön ravasz, de én még ravaszabb vagyok. Azt szeretné, ha az után a csibész FALSTAFF után most szakrális zenét szereznék, mi?

Mire én, a két kiváló művész nő támogatásától erős lélekkel, szerényen így válaszoltam:

– Bocsánat, Maestro – és a tuba mirum?

– Hol van az már!

– Fel kell eleveníteni! Ön, aki gyászmisét mondott arra a szent Don Alessandróra egy régi bazilika orgonájának arany szárnyain, már megbocsásson, de nem tagadná meg önmagát, hiszen amannak még el sem haltak a hangjai!

– Ön ravasz – ismételte –, de én még ravaszabb vagyok. Keresse föl X. Y-t (s megnevezte a zeneszerzőt). Ő megcsinálja, amit kér. Ha operáról volna szó, azt mondom, rendben, de így nem a válaszom.

Nem mertem erőltetni a dolgot, távoztam hát.”

Nagyon nehezen adok hitelt Verdi állítólagos utolsó szavainak (hacsak az opera nem *opera buona* = jótékonyág értelemben veendő), s ez a *Natura ed Arte* hasábjain megjelent korábbi Pigorini Beri-beszámolóban nem is szerepel.

10. PER IL I. CENTENARIO DELLA NASCITA DI GIUSEPPE VERDI című művének 198. oldalán Pizzi ezzel toldotta meg a mondottakat: „Egy bizalmas barátja, Giovanni Avanzi kanonok, a piacenzai határ közelében fekvő utolsó parmai falucsukának, Vidalenzónak a plébánosa, amelynek temetőjében Verdi szülei nyugszanak, azt állította, hogy Verdi határozottan republikánus érzelmű. Hozzátette azonban, hogy ez részéről elméleti republikánizmus, és hogy igen nagyra tartja a Savoyai házat.”